

SE ÅLDERN FATABUREN

SE ÅLDERN

FATABUREN

2015

2015

SE ÅLDERN

Red. Anders Carlsson

Nordiska museets och Skansens årsbok

FATABUREN – Nordiska museets och Skansens årsbok – är en skatt av kulturhistoriska artiklar som har publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Samfundet Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

NORDISKA MUSEET

SKANSEN

Fataburen 2015

Nordiska museets förlag

Box 27820

115 93 Stockholm

www.nordiskamuseet.se/förlag

www.nordiskamuseet.se/fataburen

© Nordiska museet och respektive författare

Redaktör Anders Carlsson

Bildredaktör och bildbehandling Karolina Kristensson

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Översättning Alan Crozier

Omslagsfoto »Fotografens dotter Tove dansar med sin farfar i trädgården.«

Foto: Sten Didrik Bellander, © Nordiska museet (NMA.0056089).

Pärmens insida Foto: Erik Liljeroth, © Nordiska museet (NMA.0029567).

Tryckt genom Italgraf Media 2015

ISSN 0348 971 X

ISBN 978 91 7108 577 1

Ålderdomshemmet i Nybble stod klart 1904 och placerades vid sjön
Öljaren strax söder om den gamla fattigstugan. Flygfoto från 1930-talet
(NMA.0073955). Fotograf okänd, © Nordiska museet.

Från fattigstuga till ålderdomshem

Två byggnader på Julita gård

FREDRIK EHLTON är byggnadsantikvarie vid Nordiska museets avdelning Julita gård.

Synen på fattiga, gamla och sjuka har förändrats över tid. Redan det faktum att alla dessa grupper länge innefattades i begreppet *fattigvård* ställer en del frågor som lånar sig till historiska studier och jämförelser. Hur har man alltså sett på fattig- och äldrevård i Sverige? Vilka var det som fick vård och under vilka förhållanden levde de? I den här artikeln ska jag försöka belysa dessa frågor utifrån två byggnader på godset Julita gård i Sörmland.

»Huru skal iag wedergella Herranom«, står det skrivet på godsets huvudbyggnad. Citatet är från *Psaltaren* (116:12) och fortsätter: »allt det goda han mig gör«. Samma ord inleder ett donationsbrev som Axel Gottlieb Palbitzki skrev 1742 gällande 6 000 daler kopparmynt, placerade i hemmanet Lilla Åby i Slaka socken, vars årliga ränta skulle gå till den nyuppförda fattigstugan i Nybble i Julita socken. Vid sekelskiftet 1900 uppförde Arthur Bäckström, som då ägde godset, ett nytt ålderdomshem vid Nybble. Dessa två byggnader har ingalunda tystnat utan talar till oss än i dag.

Skröpelige, gamle och fattige

Vården av de fattiga i samhället har sedan medeltiden skötts av kyrkan. Det ansågs inte som en skam att vara fattig eller att inte klara sig själv. Fattigdom var en olycka som berodde på Guds vilja. Det var en dygd att hjälpa de behövande, ett sätt att sona för sina synder. I och med reformationen i Sverige på 1500-talet förändrades detta synsätt. Rikedom började nu anses som ett tecken på Guds nåd och fattigdom betraktades som ett personligt misslyckande. Detta synsätt förändrades något under 1600-talet då de väl bemedlade istället skulle visa tacksamhet mot Gud genom att hjälpa de fattiga. Ansvar för de fattiga fördes över från kyrkan till staten och det var även under 1600-talet som den första reglerade fattigvårdsförordningen dök upp. I praktiken var det fortfarande socknarna som bedrev verksamheten, men då ingen direkt reglering fanns skedde det i mindre omfattning. Först i 1734 års lag tvingades församlingarna att uppföra fattighus.

I Julita socken var det framför allt en präst vid namn Laurentius Zander som under 1720-talet arbetade för fattigvården. Gång på gång påpekade han att fattigstugan i socknen var förfallen och behövde stora reparationer. Vid tidpunkten fanns alltså en fattigstuga i Julita och prästen fick slutligen sin vilja igenom då en ny fattigstuga uppfördes i och med Julita gods ägare Axel Gottlieb Palbitzkis donation 1742. Byggnaden uppfördes i tegel och försågs med fönster, vilket ansågs som en klar förbättring mot den befintliga. Samtidigt uppfördes även en skolbyggnad i Risinge, bara någon kilometer från fattigstugan. Perioden innefattade alltså en större satsning på vård av både barn och äldre i ett tidigt skede. Den svenska folkskolestadgan kom först hundra år senare.

Enligt donationsbrevet skulle fattigstugan ha en föreståndarinna som helst var änka eller ogift samt saknade små barn att ta hand om. I stugan fanns plats för fyra stycken »skröpelige, gamle och fattige« att bo och få underhåll. De boende kom från Axel Palbitzkis torp och hemman.

Nybble gamla fattigstuga, återställd till så som den såg ut vid mitten av 1700-talet. Fotografi från 1945. Foto: Olof Ekberg, © Nordiska museet.

Vårdens utformning

Hur fattigvården skulle skötas har sedan länge varit en stor fråga som lösts på olika sätt. Innan de (för kommunerna) mer tvingande förordningarna kom på 1800-talet fanns fyra huvudprinciper för hur de äldre skulle försörjas och vårdas då de inte längre kunde sköta sin gård. Gårdsinnehavare kunde skriva ett så kallat undantagskontrakt med efterträdaren. I kontraktet reglerades deras framtida försörjning och de kunde ställa krav på bostad, uppvärmning, livsmedel och omvårdnad. Företeelsen förekom bland såväl självägande bönder som godsens arrendebönder. En annan form var att de äldre och egendomslösa bodde med sina barn. De vuxna barnen var skyldiga enligt lag och tradition att ansvara för sina föräldrar. Ogifta barn ingick också i ansvaret, och för samhället var detta en viktig vårdresurs. Enligt en tredje reglering bar även arbetsgivare ett visst ansvar och dessa fick då inte förskjuta den som inte längre klarade av sitt arbete. Dessutom skulle skälig försörjning utgå till den anställde, förutsatt att den anställde oavbrutet hade arbetat för arbetsgivaren sedan de var trettio år fyllda och fram tills arbetsförmågan upphört.

Det sista alternativet till fattigvård utvecklades under 1800-talet i form av den kommunala fattigvården. Kommunernas ansvar reglerades av en statlig ramlagstiftning som infördes 1848 och de fick stora friheter att själva utforma sin fattigvård. Den fattige kunde inte överklaga om det fanns brister och kommunen hade även rätt att sätta vårdtagaren i arbete.

Ålderdom och *fattigdom* var ända in i modern tid två begrepp som gick hand i hand. De äldre som hade sin egen gård, eller ett arrendekontrakt som gick i arv, kunde genom undantagskontraktet säkra sin ålderdom och fick då ofta bo i ett mindre hus på gården, det så kallade »undantaget«. Detta kan möjligtvis jämföras med dagens pensionsförsäkringar. De egendomslösa, till exempel drängar och pigor som arbetade hela sina liv på en gård, fick istället förlita sig på fattigvårdssystemet. Det var dessa som inackorderades, gick rotegång eller hamnade i fattighuset. Det gällde alltså att noga för-

bereda sig inför att bli gammal, annars var risken stor att man blev fattig när man inte längre kunde arbeta.

Vem var fattig? Människorna i fråga hade i de flesta fall inte valt sina livsöden och saknade till stor del arbete och givetvis egendom. Det fanns även människor som valde att inte arbeta. Dessa »lösdrivare« betraktades med misstänksamhet av samhället och behandlades som kriminella. Lösdrivarna kunde sättas i tvångs- och straffarbete på speciella inrättningar som genom disciplin och hårt arbete skulle forma dem till produktiva människor.

Fattigunderstöd kunde ges i pengar eller i natura. På landsbygden kunde detta te sig på lite olika sätt, bland annat genom utackordering till någon som fick betalt för att ta hand om den behövande. Fördelningen kunde ske genom en sorts bakvänd auktion. Den som bjöd lägst, dvs. krävde minst pengar för att ta hand om den behövande, vann budgivningen. En annan understödsform var så kallad rotegång. De fattiga gick då runt i grupper mellan olika gårdar som i turordning tog ansvar för dem. På så sätt undvek kommunerna inackorderingsavgiften och därför var rotegång vanligt i de allra minst bemedlade kommunerna. En sista form av understöd skedde genom de så kallade fattighusen. Äldre, sjuka, sinnesjuka och även föräldralösa barn samlades på landsbygdens fattighus.

De människor som bodde ute på gårdarna och inte ägde någonting kallades *hjon*, ett begrepp som också kunde innefatta familjemedlemmar. Drängar och pigor som arbetade för en husbonde på en gård kallades *tjänstehjon*. Även inom fattigvården fanns olika begrepp för de människor som vårdades. *Inhyseshjon* kallades de som togs om hand genom inackordering, *rotehjon* innefattade de som gick rotegång och de som bodde i fattighuset benämndes *fattighjon*.

I den ekonomiska redovisningen för fattigvården i Julita från mitten av 1800-talet utgick fattigvården på tre olika sätt. Det så kallade fattiguttaget delades upp i första, andra eller tredje klassens fattigvård. De behövande fick alltså antingen helt, halvt eller del av fattiguttaget. De med helt uttag var boende i fattighuset. De som fick halvt eller del av fattiguttag bodde inhysta i något av tor-

pen på ägorna. Uttaget bestod av mjöl, potatis, sill och salt. Även kontanter delades ut till de fattiga.

Anders Karlsson, som föddes 1861 i Julita socken, meddelade i en intervju att de boende i Nybble fattighus fick gå ner till Julita gård och hämta sitt mjöl, sill, örter samt sin kontanta ersättning var tredje månad. Var tredje dag hämtade de mjölk. De som delade ut varorna kallades fattigfogdar och valdes årligen på en julstäm-
ma. De boende i fattighuset åt i sina sängar då det inte fanns nå-
got bord. Föreståndarinnan och hennes familj åt vid en långbänk. Under 1860-talet var det bara sex till åtta personer som fick helt fattiguttag och därmed bodde i fattighuset. Resten, ett trettiotal, var inhysta ute bland torpen och arrendegårdarna.

Vid mitten av 1800-talet hade fattigstugan i Nybble slitits hårt sedan den uppfördes på 1700-talet. Man genomförde då en stor modernisering och upprustning, som även bidrog till att fler bo-
ende kunde placeras i stugan. En innervägg togs bort och den före
detta förstugan sammanslogs med det större rummet. En ny min-
dre förstuga byggdes till och nya fönster sattes in i byggnaden. Det
befintliga torvtaket ersattes av ett tegeltak.

Förutom den lilla putsade fattigstugan i Nybble användes ytter-
ligare en byggnad för äldrevård, nämligen Nybble Västergård.
I Nybble fanns under 1800-talets andra del fem olika boställen.
Förutom Västergården fanns Nybble soldattorp, torpet Utsikten,
fattigstugan samt Nybble Östergård. På Västergården bedrevs från
början jordbruk som arrendegård under Julita och beboddes före
1800-talets mitt av två familjer. På 1860-talet flyttade ett antal
änkor in i byggnaden som inhysesshjon. Antalet varierade men
hölls till omkring sex stycken änkor som i vissa fall hade barn med
sig. Rent administrativt fick de helt fattiguttag och tillhörde med
andra ord fattighuset.

Fattigstugan och Västergården har alltså fungerat parallellt med
varandra. Generellt bodde de som var sjuka eller handikappade i
fattigstugan och de äldre i Västergården. Änkorna spann lin och
stickade strumpor, och de hjälpte även till med gårdens tvätt och
slakt.

Fattigstugan i Nybble som den såg ut 1849-1945. Fotografi från 1930-talet.
Fotograf okänd, Nordiska museet.

Nybble Västergård användes som komplement till fattigstugan under slutet av 1800-talet. Gården revs på 1960-talet. Fotografi från 1942. Foto: John Granlund, © Nordiska museet.

Fånig, svag eller ofärdig

De människor som på något sätt hamnade inom fattigvården vid Julita har inte lämnat några större spår efter sig. De som bodde i fattighuset var ofta människor i samhällets periferi som på olika sätt saknade ett socialt skyddsnät. Individerna kan skönjas i husförhörsböckerna, där beskrivningarna av deras tillstånd kort framgår. I Nybble fattighus möter vi Anna som var »venerisk«, den »ofärdige« Pehr, Lars-Gustaf som var »fånig« och pigan Catharina som var »svag till förståndet«. Begreppen speglar inte bara en tids-specifik människosyn utan hade även en byråkratisk funktion. De låg nämligen som grund till beslut om huruvida personen i fråga var berättigad till skattelättnader eller skulle befrias från skatt helt.

I husförhörsböckerna möter vi också tragedier som när Lars »Länge-Lars« Ersson misshandlade en annan boende i fattigstugan samt slog ut samtliga fönsterrutor. Efteråt sprang han ut och dränkte sig i brunnen. I husförhörsböckerna möter vi samtidigt tecken på givmildhet, som när gamla pigan Lena-Stina »underhålles av hela socknen«.

Det livsöde som kanske berör mest är Brita Jonsdotters. I husförhörsböckerna som berör fattigstugan vid Nybble framkommer att hon »födt ett oäkta, dödfött barn, och ett som är dödt«. Brita föddes själv i mars 1795 vid Gimmersta gård. Hennes föräldrar, Karin Andersdotter och Johan Johansson, var gifta och fick även fyra söner. Familjen bodde på torpet Lund och Johan arbetade på Gimmersta. Några år efter att Brita föddes flyttade familjen till torpet Stenstugan och Johan började arbeta som snickare. Hennes mor dog i kallbrand när Brita var 14 år gammal. Fadern avled bara ett par år senare av hög feber. När hon kommit upp i arbetsför ålder bodde hon på Berga och vid 27 års ålder flyttade hon till Lövhagen och blev piga. 1833 blev hon gravid, med vem nämns inte i källorna. I samband med detta flyttade hon till torpet Kulan där hon i december samma år födde en pojke som var död vid födseln. Barnet beskrivs som »oäkta« då Brita inte var gift.

Vad det var som hände på Lövhagen framkommer inte av källorna. Möjligen var det någon av brukarna där som var fadern till bar-

net. Inom det patriarkalt styrda tjänstefolkssystemet förekom sexuella övergrepp, mycket på grund av den maktrelation som fanns mellan tjänstefolket och bönderna. Kort efter förlossningen flyttade hon till Skalltorp, men återvände till Lövhagen under samma år 1834. Där stannade hon som piga fram till 1858 då hon flyttade till fattighuset i Nybble. Tio år senare dog hon i lunghinneinflammation, 74 år gammal. Brita gifte sig aldrig, drabbades av två fosterdödsfall och saknade möjlighet till vård när hon blev äldre och inte längre kunde arbeta. Hennes bröder verkar heller inte ha brytt sig om henne då. Brita Jonsdotters liv är ett tragiskt exempel på de människoöden som funnits i Nybble fattigstuga.

Fler inblickar i de boendes liv finns i ett brev skickat 1896 till godsägare Arthur Bäckström med klagomål på hur föreståndarinnan skötte verksamheten. Brevet skrevs av Charlotta Larsson, vars bror Gustaf bodde i fattighuset, och vittnar om att förhållandena i fattigstugan verkar ha varit minst sagt bristfälliga mot slutet av 1800-talet. Hon ansåg att föreståndarinnan var vårdslös och krävde nödvändiga åtgärder för en förbättring. Då systemen var på besök kände hon inte igen sin bror – han var täckt av smuts och bar trasiga kläder, och naglarna hade växt in i tårna på honom på grund av bristande vård. Sängkläderna hade inte tvättats på mycket länge och väggarna kryllade av ohyra. Maten var inte bättre den. Varje dag ställdes en gryta med kokt potatis in, som skulle räcka till samtliga boende hela dagen. Systemen hade även synpunkter på klocketerna, som fanns i rummet. Hennes bror tömde dessa varje dag men klarade inte av att hålla dem rena. Därför spred sig en vidrig stank i rummet. I Charlottas brev fortsätter kritiken mot föreståndarinnan – som hette Anna Lotta Larsdotter – och systemen menade att hon mest satt inne på sitt rum och drack kaffe hela dagarna samtidigt som Gustaf fick möjligt bröd. Gustaf flyttade in i fattighuset 1895 efter att hans hustru Johanna avlidit på grund av lunghinneinflammation. Han bodde kvar fram tills det att Nybble fattighus slutade att användas och det nya ålderdomshemmet uppfördes. Då flyttades han dit tillsammans med övriga boende i fattighuset. Gustaf avled 1906, 89 år gammal.

På väg mot välfärden

Både fattigstugan och Västergården, som båda användes för fattigvården vid Julita, var alltså i dåligt skick vid sekelskiftet 1900. Samtidigt hade nya tankar vuxit fram i Sverige om hur vården av fattiga och äldre skulle skötas – en förändring var på gång. På Julita gård ville man förbättra förhållandena för de behövande, och precis som femtio år tidigare, då fattigstugan rustades upp, skedde en klar förbättring av boendet. Denna gång var det ägaren Arthur Bäckström som gjorde en storsatsning på fattig- och äldrevården i Julita. En ny byggnad uppfördes i Nybble, längre ut mot sjön Öljarén. Det nya ålderdomshemmet uppfördes i tegel och timmer och fasaderna putsades. Byggnaden utformades som en herrgård med fjorton enkelrum, samlingssal och ett stort kök. Potatisland och fruktträdgård bredde ut sig ner mot vattnet. Byggnationen påbörjades 1902 och byggmästare var mjölnaren Alfred Gustafsson som även uppförde museet och kyrkan på Julita gårds skans. När de boende i fattighuset flyttades över till ålderdomshemmet 1904 måste skillnaden varit enorm.

Föreståndare för det nya ålderdomshemmet blev det gifta paret Frans Wilhelm Andersson och Johanna Charlotta Karlsson. Båda kom ursprungligen från Björnlunda socken i Sörmland. Frans arbetade hela sitt liv med hästar som stalldräng och fodermarsk. Johanna tillbringade ett år på en nämndemannagård där hon fick utbildning, följt av ett examensbevis. Hon arbetade sedan som piga fram tills de gifte sig 1876. 1883 flyttade de till Julita och från 1904 drev de verksamheten på Nybble ålderdomshem, där de också bodde.

I och med den förändrade inställningen i samhället, när fattigvården ersattes av äldrevård, tog staten mer ansvar för de behövande. 1918 kom en ny fattigvårdslag där förutsättningarna för de som vårdades inom systemet blev avsevärt bättre än de varit sedan slutet av 1800-talet. Kommunalförvaltningarna hade mer inflytande i fattigvården. I Julita hade det fattigvårdssystem som funnits sedan 1742 spelat ut sin roll och avskaffades 1921.

Fattigvården i äldre tider är på många sätt intressant. Från att

det handlade om ett rättfärdigande och en personlig uppgörelse med Gud till att ansvaret nästan helt flyttade från den enskilda människan till samhället och staten. De få platser som fanns i fattigtugan i Nybble var ett tecken på att det sociala nätverket spelade stor roll i dåtidens omhändertagande av fattiga eller människor som inte kunde ta hand om sig själva. Vid flertalet arrendegårdar inhystes fattiga som tjänstehjon. Det var alltså inte vem som helst som hamnade på fattigtugan utan först och främst människor som inte kunde ta hand om sig själva. De kunde vara sjuka, både psykiskt och fysiskt, eller gamla. De saknade även det sociala skyddsnät som fanns i det äldre samhället. Detta gällde till exempel Brita Jonsdotter, som miste två barn. Eller den »ofärdige« Pehr som led av ett fysiskt handikapp. Ensamma möttes de i fattigtugan och bildade på så sätt en gemenskap. Berättelserna om deras och andras liv bildar tillsammans en värdefull historia, en väv av livsöden, där byggnaden utgör den fysiska minnesbärare som gör historien tydlig för oss i dag.

Fattigtuga som besöksmål

Julita gård donerades till Nordiska museet 1941 i samband med att den siste private ägaren, Arthur Bäckström, avled. Många av godsets byggnader och lokaler ställdes då i ordning för visningsverksamhet. Fattigtugan hade stått övergiven sedan seklets början och var i förfallet skick men i museets regi skedde 1945 en stor omdaning av byggnaden. Vid den tidpunkten fanns en vilja och restaureringsideologi som sade att man skulle visa byggnadens ursprungliga utformning. 1800-talets renovering fick stå tillbaka i berättelsen om fattigtvårdens historia på Julita gård. Samtliga delar från renoveringen 1849 revs bort, rummet delades åter av med en vägg och tegeltaket ersattes med torv. Den i dag befintliga fattigtugan berättar alltså inte bara om hur man såg på restaurering och utan också om vilken historia som skulle förmedlas vid mitten av 1900-talet.

Det kan diskuteras om återställandet på så sätt kan ses som del

av byggnadens kulturhistoriska värde. I vilket fall är det en av faktorerna som måste vägas in när man nu återigen genomför restaureringar av byggnaden. 2014 påbörjades åtgärderna genom att torvtaket lades om. Framöver kommer även interiören att restaureras. Det som i dag vårdas är alltså egentligen återställandet 1945. Att återställa byggnaden till 1849 års renovering skulle kräva mer omfattande ingrepp och också innebära att delar av byggnaden rivs – delar som berättar en historia.

Vilket värde skulle en sådan procedur ha? En byggnad är nästan aldrig helt oförändrad utan snarare alltid ett sammanhang av olika tiders förändringar. Dessa kan jämföras med trädets årsringar: de bildar lager som var och för sig skapar en helhet. Varsamhet i dagens restaureringar handlar kanske inte så mycket om rätt eller fel utan mer om att föra en diskussion kring byggnadens historia och att, genom detta, kunna precisera vad som är viktigt att bevara. Under alla omständigheter kommer Nybble fattigstuga, genom restaureringen, att återigen bli tillgänglig och förmedla ett litet stycke av fattigvårdens historia i Sverige.